

Allan Karker, f. 1926, er cand.mag. i dansk og latin. Han var lektor i nordiske sprog ved Aarhus Universitet 1962-94 og medlem af Dansk Sprog-nævns arbejdsudvalg 1970-1997 (formand 1973-85).

Allan Karker har desuden været medredaktør af *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* (1958-78), af oversigten *Nordens Språk* (1997) og *Skandinaviske Ordbog* (1994, 2. udgave 2001) samt været fagkonsulent for *Den Store Danske Encyklopædi* siden 1992. Han har bl.a. skrevet *Dansk i EF* (1993) og *Politikens Sproghistorie* (1996).

DANSK I TUSIND ÅR

© Forfatteren og Modersmål-Selskabet

Udgivet 1993 som Modersmål-Selskabet Årbog

Udgivet 2001 i revideret udvidet udgave

Udgivet 2015 som uændret genoptryk af 2001 udgaven

Bogen er sat med Baskerville

Bogen er digitaliseret og genoptrykt med støtte fra Konsul Georg

Jorck og Hustru Emma

Jorck's Fond

Omslag ved Erik Ellegaard Frederiksen

Genoptryk redigeret af Irina Bjørnø

Printes i Danmark 2015

ISBN 978-87-409082-9-9

Allan Karker

DANSK I TUSIND ÅR

Et omrids af sprogets historie

Modersmål-Selskabets

Årbog 1993

Ny revideret udgave 2015

Modersmål-Selskabet

Indholdsfortegnelse

Modersmål-Selskabets forord side	7
Et omrids	9
Hvad er sprog?	11
Den babyloniske forvirring	16
Det ældste runesprog i Danmark	22
Runesprogets forvandling	29
Den reviderede futhark	32
Vikingetidens dansk	39
Retskrivningen	40
Ændringer i udtalen	42
Bøjningen	45
Syntaksen	49
Ordforrådet	50
Navne	51
Vikingernes verden	53
Runeindskrifter i middelalderen	55
Fra runer til bogstaver	58
De nordiske sprog i 1200-tallet	59
Landets lov på dansk	63
Skånsk, sjællandsk og jysk	72
Retskrivningen	75
Bøjningen	77
Lovsprogets væsen	79
Med lov skal man land bygge	85
Lægeråd	92
En opbyggelig fortælling	96
En ydmyg bøn	100
Historiens begyndelse	103
Dansk i den ældre middelalder	105
Gode ord er bedre end guld	109
Historiens fortsættelse	116

Kancellistilen *122*
Den latinske model *130*
Evangeliet på dansk *134*
Folkelæsning *139*
Pennefejde *144*
Senmiddelalderens dansk *147*
Christian 3.s Bibel *156*
Dansk, islandsk og svensk *163*
Historiens nødvendighed *168*
Tilegnet kvindekønnet *173*
Jammers Minde *178*
Christian 5.s Danske Lov *184*
Vindings og tabs konto *188*
Ludvig Holberg *195*
Nydansk *198*
En ny dansk prosa *207*
Den danske model *213*
Til alle vedkommendes efterretning *216*
Lærd og folkelig stil *226*
Afskrivning og status *233*
Autoriseret retskrivning *238*
Danskernes navne *243*
Lovsprogets forandring *250*
Okay? *254*
Opsamling og fremblik *261*
Litteraturhenvisninger *268*
Grammatiske betegnelser *271*
Fortegnelse over tekstprøver *273*
Register *276*

Forord

Modersmålet er meget ældre end tusind år. På sten og metal, på træ og lertøj, på silke og pergament er der skrevet ord, som i vid udstrækning er bevaret i den oprindelige form for eftertiden. I vort århundrede er bånd og disketter kommet til, og når det gælder at værne og opbevare viden om sproget og fortsat udforske det, må vi erkende at teknikken er en uvurderlig hjælp.

Og så er måske dog det talte sprog, som ikke nedfældes men flager bort, det smukkeste og mest bevaringsværdige. I dag har „tidens tunge” sine venner og fjender, og det er ganske betryggende at læse, at det altid har forholdt sig sådan. Snart har der været rivende udvikling og snart mere stilstand, men sproget har aldrig været uændret ret længe ad gangen. Digtere og andre skrivende har altid afprøvet dets ydeevne både for sjov og for alvor: brugt det anderledes og i andre genrer og temaer end før.

Modersmål-Selskabet har med *Dansk i tusind år* ønsket at udgive en art sprogets kulturhistorie: en bog, der tilgodeser læsere uden forudsætninger og dog ikke skuffer dem med faglig baggrund, en bog med henvisninger til særlige værker, oversættelser af grammatiske betegnelser, tekstprøver og ordforklaringer, mange illustrationer og smuk grafik. Ikke så detaljeret som flere andres gode sproghistoriske værker, men en håndterlig og værdig udgave, som på længere sigt baner vejen for andre sproghistorier.

Sproget er et vigtigt led – måske det vigtigste – i folkets historie. Kultur og kulturel udvikling er vanskelige begreber at definere. Selv det bedste og mest nuancerede sprog rækker ikke. Men denne bogs mange skildringer af udtryksformer – og deres opståen – afklarer adskillige spørgsmål og giver definition af mange begreber. Sproglige puslespil går op. Allan Karker skal have tak for et klart og godt sprog i en nyttig og dejlig bog og

Erik Ellegaard tak for det smukke grafiske arbejde. Tak også til de mange venlige donatorer, som har gjort bogens udgivelse mulig. Dermed er et ønske opfyldt, som Modersmål-Selskabet har næret i mange år.

Jeg tror bogen vil blive til nytte og glæde, og at den vil give stof både til eftertanke og til samtale.

Virum, november 1993

Gerda Thastum Leffers
formand
f. Modersmål-Selskabet

Når vi udgiver denne reviderede udgave af *Dansk i tusind år*, opfylder vi et ønske fra de mange der forgæves har været hos Reitzel i Nørregade eller i andre boglader for at købe bogen, der – som mange véd – blev meget hurtigt udsolgt.

Det har været vores hensigt at udvide denne fornemme og populære sproghistorie med nogle tilføjelser i den hidtidige tekst og desuden berige den med kapitlet *Opsamling og fremblik*. I dette nye og afsluttende kapitel kan man blandt andet læse om enkelte kontroversielle ords trange kår gennem tiderne.

Tak til bogens forfatter Allan Karker for det gode samarbejde også om denne bogudgivelse.

Med et citat fra bogen (s. 266) medgiver jeg hermed dén og modersmålet de bedste ønsker for fremtiden: »*Maa Dansk bestaa!* Dette ønske, som Johannes V. Jensen udtalte i 1942, er jo hidtil gået i opfyldelse, og der er heller ikke på længere sigt fare for at vort modersmål vil gå til grunde.«

Virum, november 2001

Gerda Thastum Leffers

Et omrids

Dansk i tusind år handler om sproget i Danmark så langt tilbage, som vi har kendskab til det. Egentlig er det næsten to tusind år. Men det er først fra og med vikingetiden, altså for omkring ét tusind år siden, at sproget betegnes som dansk.

Bogen giver kun et omrids af det danske sprogs historie. Men i skildringen af dets skiftende bygning og brug gennem tiden indgår der til stadighed autentiske teksteksempler; de er udvalgt som gyldige repræsentanter for de store linjer i sprogudviklingen, for opdyrkningen af nye genrer og for typiske tendenser i sprogbrugen. Alligevel er det givet, at andre kunne have fortalt den samme historie anderledes.

Kilderne til sproghistorien er altovervejende skrevne tekster. Det er først i de seneste godt hundrede år, fra omkring 1880, at vi har lydoptagelser af talt sprog; de ældste prøver gengiver personer, der var født i 1840'erne og 1850'erne, fx Georg Brandes og Emma Gad. Men denne bogs emne er begrænset til det danske skriftsprog; talesproget inddrager den kun i det omfang, det har sat sig spor i de skrevne tekster. Af samme grund falder de danske dialekter uden for bogens rammer; de berøres kun, når de gør sig gældende som en farvning af det skriftsprog, der blev fælles norm i Danmark, rigssproget.

Det skønlitterære sprog hører naturligvis med til skriftsproget. Men *Dansk i tusind år* opridser i hovedsagen kun de almene træk og dvæler ikke ved den enkelte særprægede og fremragende forfatterpersonlighed; og det poetiske sprog i egentligste forstand, digtningen i bunden stil, må den lade helt ude af betragtning. Derimod sætter den glimtvis det danske sprogs skæbne i et nordisk perspektiv.

Dansk i tusind år er skrevet for læsere uden særlige forudsætninger. Derfor henviser den ikke til den righoldige videnskabelige speciallitteratur, men med enkelte undtagelser kun til

nogle få oversigtsværker. Af den afsluttende litteraturfortegnelse kan det ses, at det danske sprogs historie er skrevet flere gange før og langt mere detaljeret. Det står dog klart, at selv Peter Skautrup's monumentale arbejde, hvis første bind udkom i 1944, nu trænger til en afløser. Det er selvsagt ikke denne fordringsløse bog. Men *Dansk i tusind år* stiller sig heller ikke i vejen for afløseren. Tværtimod kan man håbe, at den vil vække eller skærpe appetitten på en ny stor dansk sproghistorie.

Den foreliggende 2. udgave er revideret og i en række enkeltheder opdateret. Det afsluttende kapitel om fremtidsudsigterne er nyskrevet. I det følger kommateringen de nye forenkledte regler som Dansk Sprognævn anbefaler.

Hvad er sprog?

I den store Ordbog over det Danske Sprog, der udkom 1918-1956, er det danske ordforråd beskrevet og forklaret. Artiklen om ordet *sprog* oplyser, at betydningen af dette ord er »system af tegn, der udtrykker (menneskeligt) bevidsthedsindhold«. Denne betydningsforklaring grunder ordbogen på den faktiske brug af ordet, som den dokumenterer med talrige citater af den danske litteratur efter 1700.

Et af citaterne er fra Henrik Hertz' digt Posthuset i Hirschholm (1832). Det lyder:

Hunden forglemmer sin søvnige Vane,
Kradser paa Døren, et talende Sprog!

Man forstår, hvorfor ordet *menneskeligt* er sat i parentes i forklaringen, for her er det jo en hund, der »taler«, ganske vist ikke med stemmebrug: Situationen minder os om, hvordan »den Døvstumme danner sig et mimisk Sprog, i hvilket han ved enkelte Tegn udtrykker hele Begreber«, som det hedder i et andet citat, af Chr. Molbech (1831). Og i sin bog om Michelangelo (1921) skriver Georg Brandes om »det Sprog, Muskelspillet taler«.

Det er tydeligt, at ordet *sprog* i disse tre citater er anvendt på en måde, der er sekundær i forhold til, hvad man umiddelbart opfatter som kernebetydningen. Forklaringen i ordbogen fortsættes da også med denne tilføjelse: »især om saadant system, hvor de enkelte tegn (ord) opbygges af artikulerede lyd eller skrifttegn«. Ordbogen citerer bl.a. det bevingede ord, der siger, at »sproget er givet menneskene, for at de kan skjule deres tanker«.

Der er flere forskellige systemer af tegn, der udtrykker menneskeligt bevidsthedsindhold. De to lydsignaler, der varsler

henholdsvis afvarsler fare for luftangreb, er et sådant system. Det samme gælder de tre farver, der bruges i trafiklys: rød, gul, grøn. Både tonerne og farverne er vilkårligt valgt til at have en bestemt betydning, og rækkefølgen kunne sagtens byttes om, når blot alle var enige om det. At trafiklysene altid er runde, er en sædvane, som i og for sig er ligegyldig. Men optrådte de et sted som trekantede eller firkantede, kunne det nok skabe tvivl, for der er andre trafiksignaler, hvor formen har betydning. En trekantet vejtafle er en advarsel, en firkantet giver en oplysning, og begge står i modsætning til en rund tavle, der betegner et bud, enten et forbud eller et påbud. I det sidste tilfælde er formen altså ikke entydig, og det er derfor afgørende, om farven er rød eller blå. Derimod er det i sig selv unødvendigt, at den trekantede tavle altid har rød kant, og at den firkantede næsten altid er blå; men det er klart, at en advarsel ligner et forbud, mens en oplysning minder mere om et påbud. Hvad den enkelte advarsel eller oplysning, det enkelte forbud eller påbud går ud på, viser tavlerne ved almindeligt vedtagne billeder eller symboler eller skrift. Fx advarer et billede af en springende hjort om, at dyrevildt kan passere vejen. En overstreget pil, der bøjer vinkelret mod venstre, forbyder venstresving. Påskriften »50 km« på en rund tavle med rød kant eller med blå grund angiver højeste henholdsvis laveste hastighed i timen.

Kalder vi disse systemer *sprog*, er det i den sekundære betydning af ordet, for de er ikke bygget op af artikulerede lyde eller skrifttegn – bortset fra tilføjede påskrifter som »50 km«, der ikke hører til grundelementerne i vejtaflernes system.

I denne bog skal vi kun befatte os med sprog i ordets kernebetødning. Til forskel fra de andre tegnsystemer, jeg lige har nævnt, har sproget i denne snævrere forstand ingen billeder eller symboler. Det danske ord *hjord* er et sprogligt tegn, men det afbilder ikke dyret, beskriver ikke dets udseende; tegnet er vilkårligt og beror på overenskomst mellem alle dansktalende – det samme betydningsindhold udtrykkes fx på fransk med tegnet *cerf*. Ganske vist er der sproglige tegn, som tilnærmelses-

vis ligner det, de betegner, ord som fx *rap*, der gengiver ændernes lyd, og deraf verbet *rappe*. Men allerede jyske ænder har deres egen dialekt, de siger *vak*, og længere borte siger de engelske ænder *quack* og de franske *coin-coin*, så også disse ord er ret beset vilkårlige.

Påskriften »50 km« er et sprogligt tegn. Det består af to dele, som igen hver for sig er et sprogligt tegn. Men begge står i en særstilling inden for systemet: Forkortelsen *km* er international; den betyder det samme overalt, men læses forskelligt fra sprog til sprog, på dansk som *kilometer*, som fransk som *kilomètres*, på italiensk som *kilometri* osv. Taltegnet *50* er et ideogram, et tegn for et helt begreb omtrent som den overstregede pil på vejtavlen; sprogligt udtrykkes dette begreb med *halvtreds* på dansk, med *fifty* på engelsk, med *cinquante* på fransk, helt forskellige ord.

Som vi har set, kan et sprogligt tegn bestå af mere end ét ord: *halvtreds kilometer*. Principielt er antallet af ord i et sprogligt tegn ubegrænset; fx er Bibelen et sprogligt tegn, med en uhyre sammensat betydning. Men hvert enkelt ord er også et tegn, et udtryk med en selvstændig betydning. Og et ord kan være sammensat af flere led. I et ord som *halvtreds* genkender man tillægsordet *halv* som det første af to led; men sidsteledet *-treds* kender man kun fra netop denne sammensætning, og *halv* ser for øvrigt ikke ud til at betyde det samme som i fx *halvdæl*, *halvdårlig*, *halvgjort*, så opløsningen kan være tvivlsom. I de tre andre sammensætninger genkendes derimod hvert led for sig som en betydningsbærende enhed.

Men analysen går endnu dybere, som et lille stykke tekst vil vise:

På den tid hørte landsfyrsten Herodes rygter om Jesus, og han sagde til sine hoffolk: »Det er Johannes Døber! Han er stået op fra de døde, og derfor virker disse kræfter i ham.«

Denne lille passage fra Matt. 14,1-2 består af 33 ord. Da tre af

dem er sammensætninger (*landsfyrsten, hoffolk og derfor*), bliver antallet af tegn øget til 36. Men der er flere betydningsbærende enheder. Endelserne -n og -t i henholdsvis *landsfyrsten* og *rygtet* er på én gang udtryk for bekendt form og ental, mens -er i *kræfter* udtrykker ubekendt form og flertal. I *hørte* betegner -te datid, mens -er i *virker* betegner nutid, og -et i *stået* danner datids tillægsform. I *Døber* har -er den funktion at gøre verbet *døbe* til et navneord, der betegner den person, som gør det, verbet indeholder.

Denne analyse er ikke udtømmende, men den er tilstrækkelig til at vise, at sproget rummer andre betydningsbærende tegn end ord, nemlig bøjnings- og afledningselementer, som ganske vist ikke optræder selvstændigt, men altid sammen med mindst ét rodelement. Et ord som *uoverensstemmelserne* består af tre rodelementer: *over, ens* og *stem*, to afledningselementer: u- og -else, og to bøjningselementer: -r og -ne.

Et enkelt bogstav i skriften, svarende til en enkelt lyd i talen, kan altså være et sprogligt tegn, sådan som n, t, u og r, der optræder med bestemte betydninger i eksemplerne ovenfor. Andre eksempler er i, ø og å, der kan fungere som rodelementer og hver især udgøre et ord. Men dette indhold har de ikke overalt, som det tydeligt ses af sammenstillingen af bogstaver i fx *urt, tur, tin, ni, tør, når*. Sammenligner man ordene *han* og *hun*, kan man få det indfald, at a står for 'mandlig' og u for 'kvindelig'; men det modsiges af et par som *Hanne* og *hunde*.

Principielt har bogstaver og lyde ingen betydning, de udtrykker intet meningsindhold i sig selv. Men skiftes de ud med hinanden i bestemte omgivelser, vil helheden få en anden betydning, forudsat at den eksisterer i sproget. I eksempelrækken nedenfor modstilles udtale og stavemåde, idet muligheder, som ikke er udnyttet i sproget, er markeret med en stjerne * foran. Udgangspunktet er den korte vokallyd i den betonedede stavelse.

[hanə] <i>Hanne</i>	* [hinə]
[henə] <i>hende, hinde</i>	* [honə]

[hunə]	<i>hunde</i>	[hønə]	<i>hynde</i>
* [hynə]		* [hånə]	
[hænə]	<i>henne, hænde</i>	[honə]	<i>hånde</i>

Går vi omvendt ud fra en bogstavfølge i skriften, fx *inde*, ser vi, at følgende andre ord fremkommer, når forskellige konsonant-bogstaver sættes foran: *binde / finde / hinde / linde / minde / pinde / rinde / sinde / tinde / vinde*. Mulighederne for d, g, j, k, n, x og z er ikke udnyttet.

Disse eksempler er danske, men strukturen er den samme i alle sprog: Det sproglige tegn består af et udtryk i lyd eller skrift, der henviser til et indhold, en betydning. Tegnet er konventionelt og vilkårligt, fx hedder ét og samme levende væsen *fugl* på dansk, *bird* på engelsk og *oiseau* på fransk. Hvert enkelt tegn er bygget op af enheder, som er uden meningsindhold i sig selv; disse enheder, der kaldes figurer, er talens lyde og skriftens elementer, i alfabetiskrift altså bogstaverne. Antallet af sproglige tegn er meget stort, i princippet uendeligt. Derimod er antallet af figurer stærkt begrænset; fx skelner vi på dansk mellem 29 bogstaver i skriften og 39 lyde i talen.

Det menneskelige sprog er det eneste tegnsystem, der er opbygget med denne såkaldt dobbelte artikulation.